

**J.SYORL VA L.OSTIN ASARLARIDA NUTQ AKTI
NAZARIYASINING TAHLILI**

Mahliyo Mo'minova

NamDu tayanch doktoranti

Annotatsiya: *So'zlovchi, tinglovchi va so'zlovchining nutqi ishtirokidagi tipik nutqiy vaziyatda so'zlovchi nutqi bilan bog'liq harakatlarning ko'p turlari mavjud. So'zlovchi o'z nutqida, albatta, biror maqsadni ifodalaydi. Bundan tashqari u o'z tinglovchilarini xabardor qilish yoki asabiylashtirish yoki zeriktirishni o'z ichiga olgan ba'zi harakatlarni amalga oshiradi; u keyinchalik harakterli ravishda turli harakatlarni amalga oshiradi. Nutqiy akt nazariyasi pragmatikaning kichik sohalaridan biri sifatida kiritilgan. Ushbu tadqiqot sohasi so'zlar, so'z birikmalari va gaplarni nafaqat ma'lumot etkazish, balki turli harakatlar orqali kommunikativ muloqot usullarining qo'llanilishini ham o'z ichiga oladi.*

Kalit so'zlar: *Nutq akti, illokutiv, perlokutiv, lokutiv, nutq harakatlari, pragmatika.*

**АНАЛИЗ ТЕОРИИ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В ТРУДАХ ДЖ.СЕРЛА И
Л.ОСТИНА**

Махлиё Муминова

Базовый докторант НамГу

Аннотация: *В типичной речевой ситуации, включающей говорящего, слушающего и речь говорящего, существует множество типов действий, связанных с речью говорящего. Говорящий, конечно, выражает в своей речи цель. Кроме того, он выполняет некоторые действия, которые подразумевают информирование или раздражение или утомление своей аудитории; Затем он характерно выполняет различные действия. Теория речевых актов включена в качестве одного из подразделов прагматики. Эта область изучения включает в себя не только использование слов, фраз и предложений для передачи информации, но и использование коммуникативных методов посредством*

различных действий.

Ключевые слова: Речевой акт, иллокутивный, перлокутивный, локутивный, речевые акты, прагматика.

ANALYSIS OF SPEECH ACT THEORY IN THE WORKS OF J. SEARLE AND L. AUSTIN

Mahliyo Muminova

basic doctoral student of NamSU

Abstract: *In a typical speech situation involving a speaker, listener and speaker's speech, there are many types of actions associated with the speaker's speech. The speaker, of course, expresses a goal in his speech. In addition, he performs some actions that include informing or annoying or boring his listeners; he then characteristically performs various actions. Speech act theory is included as one of the subfields of pragmatics. This field of study includes the use of words, word combinations and sentences not only to convey information, but also to use communicative methods of communication through various actions.*

Keywords: *Speech act, illocutionary, perlocutionary, locutionary, speech acts, pragmatics.*

Insoniyat paydo bo'libdiki, uni boshqa jonzodlardan ajratib turuvchi o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lgan til jamiyat a'zolari o'rtasida turli xil voqea, jarayon hamda munosabat va histuyg'ularini ifoda etadi. Tilning jonli muloqotga kirib kelishi orqali nutq paydo bo'ladi. Fransuz tilshunosi A. Martine "Umumiy tilshunoslik asoslari" nomli risolasida tilni "juft talaffuzli (ikki marta talaffuz etiladigan)" hodisa sifatida ta'riflayotib ushbu hodisaning tovushli talaffuz va ma'no ifodasidan tarkib topishini nazarda tutadi. Tilning ijtimoiy hodisa ekanligini bilamiz, uning ijtimoiy harakatni ifodalash uchun ishlatilishi haqidagi g'oya dastlab Platonning "Kratil" asarida (1975) konseptuallashtirilgan bo'lsa-da, bizning hozirgi til, nutq akti nazariyasi va kommunikativ harakat haqidagi tushunchamiz zamonaviy falsafiy tafakkurga borib taqaladi. (Ostin, 1962; Searl, 1969; Vitgenshteyn, 1953-57). Bu faylasuflarning ta'kidlashicha, tilning vazifasi ob-havoni tasvirlash yoki xabar qilish, professordan

tafsiyanoma so‘rash, kechikib kelganligi uchun uzr so‘rash kabi nutqiy harakatlarni (yoki Vitgenshteynning “til o‘yinlari” konsepsiyasini) bajarishdir. Tilning bu qarashi 1930-yillardagi mantiqiy pozitivizm g‘oyalarini rad etdi, ular tilning asosiy vazifasi to‘g‘ri va yolg‘on bayonotlarni tasvirlashdan iborat deb hisoblaydilar. Biroq 1950-yillarning o‘rtalarida falsafiy tafakkur, nutq akti nazariyasini ma‘nosi, qo‘llanilishi, harakatlari bilan shug‘ullangan til faylasuflari J.L.Ostin va Jon Searlning nutq aktlari bo‘yicha olib borgan asosiy ishi tub burilish yasadi. Nutq aktlari pragmatika sohasidagi asosiy konsepsiyani ifodalaydi, uni keng ma‘noda so‘zlovchi va tinglovchining o‘zaro suhbatidagi ma‘noni muhokama qilishdagi og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan nutqlarini hisobga olgan holda kontekstda tildan foydalanish deb ta‘riflash mumkin. Ilk bor ushbu ta‘limot V.Humbolt, Sh.Balli, K.Byuller, e.Benvenist, M.Baxtin kabi olimlarning tadqiqotlarida paydo bo‘lgan bo‘lsa, XX-asrning ikkinchi yarmidagi rivoji nutqiy akt nazariyasining lingvofalsafiy ta‘limot sifatida shakllanishi J.L.Ostin va amerikalik psiholog J.Syorlning ishlarida shakllangan.[1.15]

Nutq akti tushunchasini birinchi marta ingliz lingvistik falsafasi vakili mantiqchi J.Ostin kiritgan.

Muloqot jarayonida hosil bo‘ladigan nutqiy harakatlarni alohida lisoniy birlik sifatida talqin qilish va ularni mazmunan tafsiflash g‘oyasini ilk bor targ‘ib qilganlardan biri ham Oksford universiteti professori Jon Ostin edi. U 1955-yilda Garvard universitetida tashkil qilinadigan an‘anaviy “Uilyam Jeyms o‘qishlari” dagi ma‘ruzalarida ushbu muommoni o‘rtaga tashladi. Keyinchalik ushbu ma‘ruzalar “How to do things with words” “So‘zlar bilan qanday muomalada bo‘lmoq darkor?” sarlavhasi bilan nashr qilindi. U nutq harakatlarini o‘tganib so‘zlashda biz ko‘pincha muayyan harakat va harakatlarni bajaramiz, degan xulosaga keladi. Ostin falsafiy mantiq va an‘anaviy grammatikada qo‘llanilib kelinayotgan “gap” va “hukm” tushunchalarning talqinidagi chalkashliklar qanday noqulayliklarga va noto‘g‘ri xulosalarga olib kelishi mumkinligiga e‘tiborini qaratdi va uning qarashlari amerikalik faylasuf J.Syorl tomonidan yanada chuqurroq o‘rganildi. J.Ostinning yozishicha, ular “voqealar haqida axborot, xabar berish yoki yozib olish uchun mo‘ljallanmagan”. Natijada Oksford faylasuflari gap mazmunining tahlilida o‘ziga xos “to‘ntarish”

tayyorlashdi. J.Ostin va uning hamkasblarining fikricha har bir gap talaffuz qilinganda, o'z ma'nosi ifodasidan tashqari, ma'lum bir harakat bajariladi, ya'ni biror bir voqea haqida darak-habar beriladi, bu xabar tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi, biror narsa iltimos qilinadi, ta'qiqlanadi va buyruq, maslahat, ijozat beriladi, va'dayoki taklif qilinadi hamda takalluf, minnaddorchilik izhor qilinadi. Ostin ta'biri bilan aytganda, nutq akti bu tinglovchi bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot sharoitida so'zlovchi tomonidan jummalarni talaffuz qilishdan iborat bo'lgan nutq harakatidir.[2.24] Demak, nutqiy akt – ma'lum bir gapning aniq muloqot muhitida talaffuz etilishidir.

Nutq akti o'zaro kelishilgan ijtimoiy rol va funksiyalarning tashuvchisi sifatida harakat qiluvchi ma'ruzachi va qabul qiluvchini o'z ichiga oladi. Nutq akti ishtirokchilari umumiy nutqiy malakalar, bilimlar va dunyo haqidagi tasavvurlar fondiga ega. Nutq aktining tarkibi nutq muhitini va uning mazmuniga tegishli bo'lgan voqelikning parchasini o'z ichiga oladi. J.Ostinning fikricha, nutqiy harakatni bajarish degani: artikulyar tovushlarni talaffuz qilish va so'zlardan gap hosil qilishdir. Berilgan til, uning grammatik qoidalariga ko'ra, shuningdek, bayonotni haqiqat bilan bog'lash uchun J.Ostin nutq aktini uch bosqichli shakllanish sifatida taqdim etadi.[3.136] Shu munosabat bilan u nutqiy harakatning uch turini ajratadi. Bunda nutq akti o'z kursida qo'llanilgan lingvistik vositalarga nisbatan vazifasini bajaradi lokatsiya akti (ya'ni apellyatsiya e'lon qilish); namoyon bo'lgan maqsadga va uni amalga oshirishning bir qator shartlariga nisbatan g'ayrioddiy harakat (ya'ni so'zlovchining aloqa o'rnatish niyati, qabul qiluvchini tafsiflash va hokazo). Uning natijalari bilan bog'liq holda u shunday ishlaydi "tajovuzkor harakat" (ya'ni nutqning qabul qiluvchining fikrlari va his-tuyg'ulariga ta'siri). Shuningdek J.Ostinning bu nazariyadagi asosiy yangiligi kontsepsiyadir. J. Ostin "illokatsion akt" tushunchasiga aniq ta'rif bermaydi, faqat misollar keltiradi- savol, javob, ma'lumot, ishonch, ogohlantirish, tayinlash, tanqid kabilar.

J.Ostin va J.Syorl asarlarida keltirilgan nutqiy harakatlar misollari o'zlarining rasmiy doirasi jihatidan jumla doirasidan tashqariga chiqmaydi. Biroq so'zlovchining kommunikativ maqsadini ifodalash har doim ham bir gapning uzunligi bilan cheklanib qolishi mumkin emas. Shu munosabat bilan M.Ya Blok bir yoki bir nechta jummalarni

o'z ichiga olgan matnning elementar birligi siflatida diktema konsepsiyasini targ'ib qilish munosabati bilan nutq aktidagi pozitsiyani tuzatishni taklif qiladi. Ma'ruzachining kommunikativ maqsadini ifodalash nuqtai nazaridan, nutq akti "muloqot holati bilan bog'liq diktemadan boshqa narsa emas" [Blok 2012:54].

Nutq aktining klassik nazariyasida taklif etilgan nutq aktining asosiy jihatlarini o'rganish turli mamlakatlar olimlarining ishlarida yanada rivojlantirildi. Nutq akti harakatlari bu olimlarning tadqiqotlarida turli parametr va asoslarga ko'ra tavsiflanadi. Nutq aktining tarkibiy qismlari, nutqiy harakatlarning muvaffaqiyati uchun shart sharoitlar ko'rib chiqiladi, niyat va ifoda kuchining roli va gapning ifodalovchi vazifasi ochib beriladi. Tilshunolar ijro gaplarga alohida e'tibor berishadi.

Avval ta'kidlaganimizdek Ostinning fikriga ko'ra nutq harakatlarining ikkita asosiy farqi mavjud edi: konstativlar va perfomativlar.

Konstativlar-haqiqatni qanday bo'lsa, shunday qilib ko'rsatishga moyil bo'lgan va shuning uchun to'g'ri yoki notog'ri deb ta'riflanishi mumkin bo'lgan iboralar. Biroq Ostin ko'pchilik bayonotlar asosan perfomativ ekanligini aytib o'tadi. Bu, asosan, odamlarning ko'pchiligi gapirganda, u yoki bu harakat shaklida ishtirok etishlarini anglatadi. Ostinning so'zlariga ko'ra, "Lokatsion harakatni bajarish taxminan ma'lum bir ma'no va havolaga ega bo'lgan ma'lum bir jumlaning aytishga tengdir. Ikkinchidan, biz ma'lum bir shartli kuchga ega bo'lgan so'zlarni bildirish, buyruq berish, ogohlantirish, majburiyat va hokazolarni ham bajaramiz dedik. Uchinchidan biz tajovuzkor harakatlarni ham amalga oshirishimiz mumkin: biror narsa aytish orqali biz nimaga olib kelamiz yoki erishamiz, masalan, ishontirish, to'xtatish va hatto ajablantiradigan yoki chalg'ituvchi". [4] Ostinning fikriga ko'ra, so'zlovchi ishtirok etayotgan harakat mohiyatiga ko'ra, ma'lum bir jamiyat kontekstida joylashgandagina ma'noga ega bo'lishi mumkin bo'lgan ba'zi voqeliklarni shakllantiradi. Masalan, "Men uni prezident deb e'lon qilaman" kabi aniq to'ldiruvchi jumladan foydalanganda, saylovda qaysi ishtirokchi o'rinni qo'lga kiritganligini tasdiqlovchi saylovda ovoz berishda u o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy munosabatlar misolini modellashtirgan bo'ladi.

Ostinning tadqiqotlarida asosiy e'tibor g'ayrioddiy harakatlarga qaratilgan.

Buning sababi shundaki, ushbu turkumdagi bayonotlar nutqning bir jihati sifatida ishlash tushunchasini aniq tushuntiradi. Masalan, “Ichmang va haydamang” kabi bayonot kuchli ogohlantirish harakteriga ega. Xuddi shu iborani shunday tuzatsa boladiki, bu aniq ijro etuvchi harakatdir, masalan, “Prezident sizni ogohlantirmiqda, ichmang va haydamang”. Murojat qilinayotgan shaxs bu gapni eshitishi va ogohlantirish sifatida qabul qilishi mumkin, keyin shaxs ogohlantirilgan deb aytish mumkin. Biroq bu odam o'zini ogohlantirishga mos keladigan tarzda tutishini anglatmaydi. Bu shuni anglatadiki, yuqorida ko'rsatilgan bayonot kabi noaniq harakatlar haqiqiy yoki noto'g'ri asosda tasniflanishi mumkin. Ostin o'z tadqiqotlarida odamlar jumlani tahlil qilishda asosiy e'tibor gapning o'ziga emas, balki uning qanday aytilganligiga qaratilishi kerakligini tushunishlari kerakligini ta'kidlaydi. Uning har qanday gapni ijro harakati deb hisoblanishi, asosan gapni yoki uning tarkibiga kiruvchi so'zlarni (lokatsion harakatlarni) to'g'ri ijtimoiy kontekstga joylashtirmasdan tahlil qilish muloqotning (tushuntirish harakatining) aniq ta'sirini etarlicha tushuntirib bo'lmaydi, degan asosga bog'liq edi. Ostin va nutq akti nazariyasining boshqa olimlar har doim o'z g'oyalarini hayoliy misollar sifatida tasvirlash mumkin bo'lgan narsalarni tushuntirishga intilishgan.

Ularning argumentlarida so'zma-so'z fikr yuritish uchun bayonotning ijtimoiy konteksti e'tiborga olinmaydi. Keyinchalik huddi shu ijtimoiy kontekst asosiy bayonotlar juda murakkab ko'rinadigan tarzda iboraga qo'shiladi. Gaplar (ijrolar) qanday ishlashini ko'rsatish uchun Ostin illokatsion harakatni $F(p)$ deb umumlashtirgan. Ushbu maxsus ifodada F -bu iborali harakatning orqasida turgan kuch va p -bu aytilgan fikr.

J. Syorl ham Ostinning ishini davom ettirgan holda o'z ishini lokatsion, illokatsion va perlokatsion harakatlar bo'yicha tadqiqotlarga qaratdi. Uning topilmalari shuni ko'rsatdiki, kimdir boshqa odam bilan gaplashganda yoki yozganda, illokatsion harakat sodir bo'lgan deb aytiladi (Syorl, 1989). Uning fikricha, illokatsion harakatlar barcha lingvistik muloqotning asosini tashkil qiladi. U, shuningdek, g'ayrioddiy harakat o'zining mohiyatiga ko'ra qasddan bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. Bu, asosan, odam gapirishi uchun asosga ega bo'lishi kerak va agar u harakatdan biror

narsaga erishmoqchi bo'lmasa, so'zlamasligi kerakligini anglatadi. Unda tinglovchi so'zlarni dekodlashning allaqachon o'rnatilgan usulidan ma'noni tanlab ma'ruzachini maqsadini tushunishi kerak.¹ Bu perlokatsion effekt deb ataladigan narsa. Syorlning xulosalariga ko'ra, nutq harakati tinglovchiga so'zlovchining dastlabki niyatidan boshqacha tarzda ta'sir qilishi mumkin. Syorlning fikriga ko'ra, bu perlokatsion harakatlar tabiatan qasddan ekanligini va ma'noga asoslanish uchun asos ekanligini ko'rsatadi. Ular mavjud bo'lgan holatlarga qarab, qasddan yoki qasdan bo'lmashligi mumkin. Syorlning ushbu pozitsiyasi so'ngi paytlarda muzokaralarga sabab bo'lmoqda. Tilni behisob usullarda qo'llash mumkin bo'lsada, Syorl o'z adabiyotlarida tildan foydalanish orqali amalga oshirilishi mumkin bo'lgan bir nechta narsani borligini taklif qildi. F(p) iboraviy harakatlarning asosiy tuzilishida gapning taklif jihati juda ko'p shakllarga ega bo'lishi mumkin (Syorl 1989). Biroq Syorlning fikri illokatsion akt ortidagi kuchlar soniga bog'liq. Syorlning ta'kidlashicha, tinglovchiga illokatsion harakatning yakuniy ta'sirini tavsiflovchi fe'llar soni illokatsion harakatlar ortidagi kuchlar sonini cheklaydi.

Nutq akti nazariyasining asosini tashkil etuvchi xususiyatlarning tahlil qilishning eng yaxshi usuli uni til falsafasida keltirilgan boshqa nazariyalar bilan taqqoslashdir. J.Ostin 1962-yilda nutq akti nazariyasi bo'yicha tadqiqotlar olib borganligi sababli, turli faylasuflar uning topilmalariga ergashdilar va hatto bu mavzu bo'yicha munozaralarni kengaytirishga kirishdilar. Ushbu tafakkur maktabidagi mutaxassislarning aksariyati Ostinning so'zlarining barcha shakllari o'z-o'zidan mustaqil harakatlar ekanligi haqidagi dastlabki xulosalarini bir ovozdan qo'llab quvvatladilar. Zamonaviy faylasuflarning ko'pchiligi tomonidan kelishilgan yana bir xulosa shundan iboratki, agar nutq aktining barcha tarkibiy qismlari ishlatilmasa, muloqot sodir bo'lmaydi, bu nutq aktining o'zi sodir bo'lmashligini anglatadi. Nutq akti nazariyasi falsafa sohasiga kiritilishi bilan yillar davomida kommunikativ amaliyotning ta'rifi shu paytgacha ma'lum bo'lgan tarzda o'zgartirildi. Tadqiqotga taklif mazmuni va talqin qiluvchi kuchlarning kiritilishi nafaqat jummalarni ma'noga ega bo'lish imkonini beradi, balki o'ziga xos bo'lgan gaplar nima uchun turli xil deb

¹J.Syorl va Vunderveken "Illokutsion mantiq asoslari", 1985;156.
www.tadqiqotlar.uz

ta'riflanishi mumkinligini tushuntirishga xizmat qildi. Nutqiy akt nazariyasining pragmalingvistik ta'limotda tutgan o'rni, uni nutq hodisasining tizimiy xususiyatlarini dalillovchi va isbotlovchi nazariya sifatida e'tirof etish bilan birga mavjud bo'lgan nuqsonlari haqida gapirmaslikning iloji yo'q. Ushbu nazariyaning kamchiliklari tadqiqotchilar tomonidan qayd etib kelinmoqda. Jumladan olmon tilshunosi Doroteya Frank 1980-yilda Urbino shahrida o'tkazilgan anjumanda o'qigan ma'ruzasiga "Pragmatikaning etti aybi" (Seven sins of pragmatics) sarlavhasini tanlab, nutqiy akt nazariyasining nutqiy muloqot pragmatikasi tahliliy asoslarini yaratish uchun etarli darajadagi metodologik imkoniyatga ega emasligini isbotlashni rejalashtirdi. Nutq akti nazariyasining turli kamchiliklarinin tahlil qilish va chuqur o'rganish kelgusi tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topadi degan umiddamiz.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.Safarov "Pragmalingvistika", monografiya, Toshkent nashriyoti, 2008.
2. J.Ostin "How to do things with words", 1962.
3. J.Syorl "Chto takoy rechevoy akt", 1969.
4. J.Syorl "Illokatsion harakatlar tasnifi", 1986.
5. J.Ostin "Mantiq va til", Oksford, 1978.
6. J.Syorl va Vunderveken "Illokutsion mantiq asoslari", 1985.